MAGYAR FORDÍTÁS — *Petneki Noémi*
ANGOL FORDÍTÁS — *Petneki Ábel, Grażyna Waluga*
KIADVÁNYSZERKESZTŐ, OLVASÓSZERKESZTŐ — *Szymon Brzeziński, Katarzyna A. Chmielewska*
SZÁMÍTÓGÉPES TÖRDELÉS, BORÍTÓTERV — *Elżbieta Malik*

Borító- és címlapfotó:
Franz Sigrist, *Az egyetemi fakultások* (1781), az egri líceum díszterme.
Budapest, egykor pálos Kisboldolgasszony, ma Egyetemi templom, főoltár. Fotó: Schmidt Péter.
Attila, Isten ostora. *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni apostolici Regum et primorum militantis Ungariae Ducum (...)* cum versione operis Germanicâ. Norimbergae, 1664, 27.

A KIADVÁNY MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA:
Nemzeti Kulturális Alap
Varsói Magyar Kulturális Intézet
Varsói Egyetem rektora
Varsói Egyetem Történeti Intézete
Varsói Egyetem Művészettörténeti Intézete

WĘGIERSKI INSTYTUT KULTURY
HUNGARIAN CULTURAL INSTITUTE
nka Nemzeti Kulturális Alap

© COPYRIGHT BY
Wydawnictwo *Neriton*, Warszawa 2010

© ALL RIGHTS RESERVED. NO PART OF THIS PUBLICATION MAY BE REPRODUCED, STORED IN A RETRIEVAL SYSTEM, OR TRANSMITTED, IN ANY FORM OR BY ANY MEANS WITHOUT THE PRIOR PERMISSION OF THE PUBLISHER, WYDAWNICTWO *Neriton*

A tanulmányok szerzői teljes felelősséget viselnek a kiadványban megjelenő összes képi illusztráció szerzői jogaiért

A kiadvány a következő címen vásárolható meg ill. előfizethető:
Wydawnictwo Neriton
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa
Tel./Fax: (48–22) 8310261 / 26
E-mail: neriton@ihpan.edu.pl
Honlap: www.neriton.apnet.pl

ISSN 1234-3233

Első kiadás, 400 pld., 29 ív

TARTALOMJEGYZÉK

Ad Lectorem (*Juliusz A. Chrościcki*) 7

ÉRTEKEZÉSEK ÉS ESSZÉK
Tapolcai László (Budapest) – „AMA KEMÉNY NYAKU ÉS KEVÉLY SCITÁK", A „JÓ MAGYAROK" ÉS A SZARMATÁK. A SZKÍTA EREDETTAN VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON A KÖZÉPKORTÓL 1664-IG, VALAMINT LENGYEL PÁRHUZAMAI A VANDÁLOKTÓL A SZARMATÁKIG 17
Király Péter (Kaiserslautern – Budapest) – A 16–17. SZÁZADI MAGYAR-LENGYEL ZENEI KAPCSOLATOK KÉT ASPEKTUSA: ZENÉSZMIGRÁCIÓ ÉS HANGSZERKERESKEDELEM 47
Szymon Brzeziński (Varsó) – *MI NEM AKARUNK AZ Ő ERDÉLYI EMBEREI LENNI.* BÁTHORY ISTVÁN ALAKJA A KIRÁLYELLENES PUBLICISZTIKÁBAN . . . 71
Gömöri György (Cambridge – London) – JAN ANDRZEJ MORSZTYN ÉS A MAGYAROK 85
Petneki Noémi (Krakkó) – WACŁAW POTOCKI ÉS A MAGYAROK 91
Horn Ildikó (Budapest) – A FŐNEMESI ISKOLÁZTATÁS VÁLTOZÁSAI AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGBEN 109
Kalmár János (Budapest) – A 17. SZÁZADI MAGYAR VILÁGI FŐNEMESSÉG NEVELÉSÉHEZ. VÁZLATOS ÁTTEKINTÉS 125
Bitskey István (Debrecen) – RÓMAI RELIGIÓ – BAROKK KULTÚRA. KUTATÁSI KÖRKÉP A MAGYARORSZÁGI BAROKK KATOLIKUS KOMPONENSÉRŐL 139
Tüskés Anna (Budapest) – ADATOK A CZĘSTOCHOWAI KEGYKÉP KULTUSZÁHOZ A 17–18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON 157
Jerzy Żmudziński (Krakkó) – ESTERHÁZY PÁL ÉS ESTERHÁZY ORSOLYA FOGADALMI PLAKETTJE A CZĘSTOCHOWAI PÁLOS KOLOSTOR GYŰJTEMÉNYÉBŐL 169
Ewa Korpysz (Varsó) – KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGI FALI TABERNÁKULUMOK DÍSZÍTÉSEI 187
Michał Janocha (Varsó) – UKRÁN ÉS BELORUSZ IKONOK LENGYELORSZÁGI GYŰJTEMÉNYEKBEN 213
Puskás Bernadett (Budapest – Nyíregyháza) – 18. SZÁZADI IKON- ÉS TÁBLAKÉPFESTÉSZET A GÖRÖG KATOLIKUS EGYHÁZ MŰVÉSZETÉBEN MAGYARORSZÁGON 231
Piotr Krasny (Krakkó) – SZENT ISTVÁN ÉS IMRE IKONOGRÁFIÁJÁNAK HATÁSA EGY 17. SZÁZADI RATNÓI IKON SZENT VLAGYIMIR-, BORISZ- ÉS GLEB-ÁBRÁZOLÁSAIRA 247
Petneki Áron (Budapest – Varsó) – *DEI ET APOSTOLICAE SEDIS GRATIA EPISCOPUS.* A 18. SZÁZADI MAGYAR PÜSPÖKÖK HATALMI REPREZENTÁCIÓJÁNAK KÉRDÉSÉHEZ 257
Gebei Sándor (Eger) – ESZTERHÁZY KÁROLY EGRI PÜSPÖK ÉS A „BAROKK EGER" 285
Kulcsár Krisztina (Budapest) – ALBERT LENGYEL KIRÁLYI ÉS SZÁSZ HERCEG ÉLETÚTJA A MAGYAR HELYTARTÓI KINEVEZÉSÉIG 305
Szymon Brzeziński (Varsó) – A 16–17. SZÁZADI LENGYEL-MAGYAR KAPCSOLATOK HOPP LAJOS MUNKÁSSÁGÁBAN 319
Hopp Lajos – A MAGYAR-LENGYEL HAGYOMÁNY ESZMÉI ÉS VÁLTOZÁSAI A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. ÖSSZEGEZÉS 329

INEDITA
Piotr Jacek Jamski (Varsó) – III. SOBIESKI JÁNOS MAGYAR BORAI. ŚWIADECTWA PRZECIWKO P. BOGDAŃSKIEMU O WINA KRÓLEWSKIE 1682 / TANÚSÁGTEVÉS BOGDAŃSKI ÚR ELLEN A KIRÁLYI BOROK ÜGYÉBEN 1682 345

RECENZIÓK
CORRESPONDANCE DE FRANÇOIS II RÁKÓCZI ET DE LA PALATINE ELŻBIETA SIENIAWSKA, 1704–1727. Publ. avec collaboration de Gábor Tüskés par Ilona Kovács et Béla Köpeczi (*Anna Czarniecka*) 355

KRÓNIKA
BÁTHORY ISTVÁN LENGYEL KIRÁLY ÉS ERDÉLYI FEJEDELEM. Konferencia, Pułtusk, 2008. szeptember 29–30. (*Radosław Lolo*) 363
II. RÁKÓCZI FERENC SZABADSÁGHARCÁNAK LENGYEL VONATKOZÁSAI. Konferencia, Budapest, 2008. november 21. (*Barta Tamás*) 364

A „BAROK" RÖVID TÖRTÉNETE (*Jacek Głażewski*) 369

A SZÁM SZERZŐI 375

CONTENTS

Ad Lectorem (*Juliusz A. Chrościcki*) 7

DISSERTATIONS AND ESSAYS
László Tapolcai (Budapest) – "THOSE STUBBORN AND ARROGANT SCYTHIANS", THE "GOOD HUNGARIANS" AND THE SARMATIANS. CHANGES IN SCYTHIAN GENEALOGY IN HUNGARY FROM THE MIDDLE AGES TO 1664 AND ITS POLISH ANALOGIES FROM THE VANDALS TO THE SARMATIANS 17
Péter Király (Kaiserslautern – Budapest) – HUNGARIAN-POLISH MUSICAL INTERACTIONS DURING THE 16TH AND 17TH CENTURIES: MIGRATION OF MUSICIANS AND IMPORT OF MUSICAL INSTRUMENTS 47
Szymon Brzeziński (Warsaw) – *WE DON'T WANT TO BE TRANSYLVANIANS FOR HIM.* STEPHEN BÁTHORY IN ANTI-ROYAL POLITICAL JOURNALISM 71
György Gömöri (Cambridge – London) – JAN ANDRZEJ MORSZTYN AND THE HUNGARIANS 85
Noémi Petneki (Cracow) – WACŁAW POTOCKI AND THE HUNGARIANS 91
Ildikó Horn (Budapest) – CHANGES IN ARISTOCRATIC EDUCATION IN THE PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA 109
János Kalmár (Budapest) – EDUCATION OF 17TH-CENTURY HUNGARIAN SECULAR ARISTOCRACY. AN OVERVIEW 125
István Bitskey (Debrecen) – ROMAN RELIGION – BAROQUE CULTURE. THE CATHOLIC COMPONENT OF HUNGARIAN BAROQUE 139
Anna Tüskés (Budapest) – CULT OF THE DEVOTIONAL PICTURE OF OUR LADY OF CZĘSTOCHOWA IN 17TH- AND18TH-CENTURY HUNGARY 157
Jerzy Żmudziński (Cracow) – VOTIVE PLAQUE OF ORSOLYA AND PÁL ESTERHÁZY FROM THE COLLECTION OF JASNA GÓRA SANCTUARY AT CZĘSTOCHOWA 169
Ewa Korpysz (Warsaw) – DECORATIONS OF EARLY MODERN WALL TABERNACLES FROM HUNGARY 187
Michał Janocha (Warsaw) – UKRAINIAN AND BELARUSIAN ICONS IN POLISH COLLECTIONS 213
Bernadett Puskás (Budapest – Nyíregyháza) – 18TH-CENTURY ICON AND PANEL PAINTING IN THE ART OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN HUNGARY 231
Piotr Krasny (Cracow) – INFLUENCES OF THE ICONOGRAPHY OF SS. STEPHEN AND EMERIC ON THE 17TH-CENTURY ICON OF SS. VLADIMIR, BORIS AND GLEB FROM RATNO 247
Áron Petneki (Budapest – Warsaw) – *DEI ET APOSTOLICAE SEDIS GRATIA EPISCOPUS.* 18TH-CENTURY REPRESENTATIONS OF BISHOPS' POWER IN HUNGARY 257
Sándor Gebei (Eger) – KÁROLY ESZTERHÁZY, THE BISHOP OF EGER AND „BAROQUE EGER" 285
Krisztina Kulcsár (Budapest) – THE LIFE HISTORY OF ALBERT, CROWN PRINCE OF POLAND AND SAXONY UNTIL HIS APPOINTMENT AS GOVERNOR OF HUNGARY 305
Szymon Brzeziński (Warsaw) – POLISH-HUNGARIAN RELATIONS IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES IN LAJOS HOPP RESEARCH 319

Lajos Hopp – CHANGES OF POLISH-HUNGARIAN IDEAS AND TRADITIONS IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY. CONCLUSIONS 329

UNEDITED WORKS AND RELATED PROBLEMS
Piotr Jacek Jamski (Warsaw) – HUNGARIAN WINES OF KING JOHN III SOBIESKI. A TESTIMONY TO ROYAL WINES AGAINST MR. BOGDAŃSKI 1682..... 345

REVIEWS
CORRESPONDANCE DE FRANÇOIS II RÁKÓCZI ET DE LA PALATINE ELŻBIETA SIENIAWSKA, 1704–1727. Publ. avec collaboration de Gábor Tüskés par Ilona Kovács et Béla Köpeczi (*Anna Czarniecka*)..... 355

CHRONICLE
STEPHEN BÁTHORY, KING OF POLAND AND PRINCE OF TRANSYLVANIA. Conference, Pułtusk, November 29–30, 2008 (*Radosław Lolo*) 363
POLISH REFERENCES TO THE FRANCIS II. RÁKÓCZI UPRISING. Conference, Budapest, November 21, 2008 (*Tamás Barta*)..... 364

A SHORT HISTORY OF „BAROK" (*Jacek Głażewski*) 369

NOTES ABOUT THE AUTHORS 375

Ad Lectorem

Rendkívüli örömünkre szolgál, hogy szerkesztőségünk Magyarországon is bemutathatja a *Barok. Historia – Literatura – Sztuka* (Barokk. Történelem – Irodalom – Művészet) című félévente megjelenő lengyel periodikum különszámát.

Folyóiratunknak eddig olasz, német és svéd nyelvű különszáma jelent meg. Ukrán és litván kollégáinkkal közösen kétnyelvű számokat is készítettünk, amikben nemcsak lengyelül, hanem a szomszédos ország nyelvén is szerepelnek írások. Régóta tervezzük a holland, spanyol és cseh nyelvű különszámok megjelentetését is. Célunk, hogy olvasó- és szerzőtáborunkhoz egyre többen csatlakozzanak, s ilyen módon a különböző kérdésköröket egész Európára kiterjedő együttműködés keretében vizsgálhassuk. A tudományköziség szerkesztőségünk egyik fontos alapelve.

Évente két alkalommal megjelenő folyóiratunkat 1994-ben hozták létre a Varsói Egyetem Polonisztikai ill. Történettudományi Karának neves kutatói. A *Barok* alapítója és első főszerkesztője Janusz Pelc, a kora újkori irodalom és művelődés kiváló szakértője volt. Halála után nekem jutott a folyóirat feletti további gondoskodás, amiben szerkesztőtársaim baráti segítséggel támogatnak. Soraikban egyre több a fiatal kutató. Ötleteinket és kutatási terveinket Andrzej Wroński támogatásának köszönhetően valósíthatjuk meg. Az ő irányítása alá tartozik a NERITON Tudományos Kiadó, amelynek székhelye a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, a Varsói Egyetem központi épületegyüttesétől nem messze található. Minden új kutatási téma irányában nyitottak vagyunk, ezért mind szerzőinket, mind olvasóinkat arra buzdítjuk, vegyenek részt vállalkozásunkban, írjanak tanulmányokat, recenziókat, tudományos krónikákat.

Negyvenöt évvel ezelőtt munkatársam és atyai barátom, ma a Varsói Egyetem Művészettörténeti Intézetének nyugalmazott professzora, Mariusz Karpowicz vitt el Angyal Endre (1915–1976) varsói előadására, amit a magyar kutató a közép-európai barokk közös világáról tartott. Az előadóterem zsúfolásig megtelt. A kényelmetlenség ellenére az előadás témája mélyen belénk vésődött – Angyal konkrét példákon keresztül mutatta be, hogyan hatott országaink irodalmára és művészetére a széleskörű közép-európai kultúrcsere. Csak 1972-ben jutottam hozzá ahhoz, hogy elolvashassam német nyelvű monográfiájának lengyel fordítását. Angyal Endre sokrétű tudományközi munkássága[1] egyfajta tudományos

[1] Itt csak fontosabb munkáira utalok: *Barock in Ungarn*. Budapest–Leipzig–Milano, 1948; *A reneszánsz és a barokk Kelet-Európában*. Budapest, 1961; *Die slawische Barockwelt*. Leipzig, 1961 [lengyel ford.: *Świat słowiańskiego baroku*. Tłum. Jerzy Prokopiuk, Warszawa 1972]; vö. még a szerző áttekintő jellegű műveit: Lengyel és magyar barokk. In *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk. Csapláros István et al., Budapest, 1969, 211–243; Manieryzm, sarmatyzm, barok. *Przegląd Humanistyczny*, 1962, 1, 5–13; A lengyel barokk-kutatás útja.

örökséget jelent számunkra, amit az elhunyt tudós szellemében igyekszünk tovább folytatni.

Másik hasonlóan híressé vált professzorom, Jan Białostocki (1921–1988), akivel huszonnégy éven keresztül dolgoztam együtt, a Wrightsman Lectures program keretében – az általa összegyűjtött, hatalmas mennyiségű művészettörténeti és művelődéstudományi anyagra támaszkodva – *The Art of the Renaissance in Eastern Europe. Hungary, Bohemia, Poland* címmel tartott előadássorozatot az Amerikai Egyesült Államokban, amely 1976-ban nyomtatott változatban is megjelent.[2] Előtte együtt jártuk be Lengyelországot, Magyarországot és Csehszlovákiát, templomokat, várakat és palotákat fényképeztünk. Maga az utazás – a professzor Mercedesével – luxuskörülmények között zajlott, a szállodák azonban igen szerények voltak, az utak pedig keskenyek és kátyúsak. Szlovákiában, egy útszéli árokban magam tákoltam össze az autó kipufogócsövét, a kipufogógáz ugyanis az utastér belsejébe áramlott, és így félbe kellett szakítanunk az utazást. Én terveztem meg az útvonalakat, navigáltam, és részben én készítettem a professzor előadásaihoz szükséges diapozitívokat is. A képek egy részét – digitális változatban – ma is használom, amikor varsói diákjaimmal az újkori európai művészetről beszélünk.

A háború utáni, romos Varsóban töltött gyermekkorom emléke, hogy az öregemberek fatölcsért illesztettek a fülükhöz, ha valaki beszélgetett velük. Vajon hallottak-e ilyen módon, illetve – ami még fontosabb – megértették-e a másik mondanivalóját? Az emléket gyakran vetem össze a jelenkorral, s ilyenkor elgondolkodom – vajon milyen messzire hatol el a mi hangunk? Vajon nem ütközik túlontúl gyakran nyelvi akadályokba, intézményes korlátokba? Idézzük itt fel *Keresztelő Szent János prédikációját* (Budapest, Szépművészeti Múzeum), amely festői eszközökkel bizonyítja, hogy milyen kevesekhez ért el a próféta szava. Id. Pieter Bruegel különböző rendekhez tartozó, fák alatt álló és ülő emberalakokat ábrázolt. A hallgatók többsége mintha teljesen süket maradna Keresztelő János szavaira, aki Jézus Krisztus eljöveteléről beszél nekik! E festői látomás egyúttal a próféta lázadását is szemlélteti: prédikációját nem a hivatalos szentélyben, a hívek hagyományos gyülekezeti helyén, hanem a folyó partján hirdeti ki. Itt nem is Jan Białostocki remekművű humanista értelmezésére gondolok,[3] inkább

Filológiai Közlöny, 7, 1961, 1–2 sz., 182–196; Die osteuropäische Bedeutung des Sarmatismus. In *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie*. Réd. György Székely – Erik Fügedi, Budapest, 1963, 501–512; Les contacts est-européens du baroque littéraire hongrois. In *Littérature hongroise – littérature européenne*. Réd. István Sőtér – Ottó Süpek, Budapest, 1964, 169–190.

[2] Jan Białostocki: *The Art of the Renaissance in Eastern Europe. Hungary, Bohemia, Poland*. Oxford, 1976 (*Wrightsman Lectures*, 8). J. Białostocki bibliográfiáját Wanda Wyganowska gyűjtötte össze, in: *Ars Auro Prior. Studia Ioanni Białostocki sexagenario dicata*. Red. Juliusz A. Chrościcki et al., Warszawa, 1981, 757–768 valamint *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, 35, 1991, 311–318.

[3] Jan Białostocki: *Pieter Bruegel des Älteren „Busspredigt des Heiligen Johannes des Täufers"*. Budapest, 1988 (*Bruegel: Keresztelő Szent János predikációja*. Ford. Szántó Tamás, Budapest, 1988).

arra szeretném felhívni a figyelmet, mennyire kevéssé vagyunk hatékonyak, amikor nemzetközi együttműködésre, tudományköziségre és a szűk tudományos specializációk átlépésére buzdítjuk a kutatókat. Felhívásunk az esetek többségében „pusztába kiáltott szó" marad! (Iz 40, 3; Jn 1, 23; Lk 3, 4; Mk 1, 3; Mt 3, 3). Amikor a magyar nyelvű felkérőleveleket írtam alá – meg kell vallanom, nem ismerem ezt a nyelvet –, az volt az érzésem, mintha szavaimat elfújná a szél. Kihez ér el felhívásom, ki méltat válaszra?

Meg sem kell említenem, hogy a *Barok* különszámán végzett munkálatok során pénzügyi és technikai nehézségekkel is meg kellett birkóznunk. Annál is inkább szeretnénk kifejezni köszönetünket mindazoknak, akik hozzásegítettek bennünket a kötet megjelentetéséhez. Elsősorban a lengyel és a magyar szerzőknek köszönjük, hogy bíztak bennünk és bíztak abban is, hogy a kötet a tervezett időben jelenik meg.

A publikáció megjelenése fő szponzorainknak köszönhetően volt lehetséges. A kiadást támogatta a magyar Nemzeti Kulturális Alap is. Támogatásának megszerzésében az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, különösen pedig a Horn Ildikó vezette Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék volt segítségünkre. Szimbolikus adományt kaptunk Włodzimierz Lengauertől, a legnagyobb lengyelországi felsőoktatási intézmény, a Varsói Egyetem tudományos kutatásokért és nemzetközi együttműködésért felelős rektorhelyettesétől. Külön támogatást nyújtott számunkra a Varsói Egyetem Történeti Intézete, valamint a Varsói Egyetem Alapítványa, amelynek vezetője, Hubert Izdebski segített felépíteni a varsói Egyetemi Könyvtár impozáns épületét. Nem hagyhatjuk említés nélkül a Varsói Magyar Kulturális Intézet és igazgatóhelyettese, Jerger Krisztina felbecsülhetetlen segítségét sem.

A különszám értelmi szerzője fiatal szerkesztőtársunk, Szymon Brzeziński, a Varsói Egyetem Történeti Intézetének munkatársa, Urszula Augustyniak professzornő tanítványa volt. Kapcsolatainak felhasználásával ő gyűjtötte össze a legtöbb magyar szerzőtől származó értekezést és tanulmányt. Magára vállalta a szerkesztői feladatok nagy részét is, és koordinálta a munkálatok menetét. Tanáccsal szolgált Petneki Áron, a Varsói Egyetem Magyar Tanszékének vendégprofesszora. Összesen két ország huszonhárom szerzőjének értékes tanulmányait gyűjtöttük össze. Megtalálhatjuk közöttük a lengyel-magyar kapcsolatok elismert kutatóit és az ifjabb nemzedék képviselőit is.

A *Barok* magyar számát Tapolcai Lászlónak a lengyel és a magyar eredetmondákról és különösen 17. századi metamorfózisukról írt tanulmánya nyitja meg. Ezután Király Péter értekezése következik, amelyben a szerző a két ország 16–17. század szoros zenei kapcsolatait tárgyalja. Külön cikksorozat szól a 16–17. századi lengyelek és magyarok egymásról alkotott képéről, valamint a kor lengyel publicisztikájának és irodalmának „magyar" témáiról. Szymon Brzeziński a Báthory-kor királyellenes publicisztikájáról ír. Két nagy lengyel barokk költő, Jan Andrzej Morsztyn és Wacław Potocki magyarságképét mutatja be Gömöri György és Petneki Noémi esszéje.

Két további szövegünk az iskolai oktatás és a pedagógia kérdéseire hívja fel a figyelmet. Horn Ildikó az erdélyi főnemesség, Kalmár János pedig a 17. századi magyarországi arisztokrácia neveltetéséről írta értekezését.

Következő, jól elkülöníthető témánk a katolikus művelődés és vallásosság, amelyen belül különös szerep jut a częstochowai zarándokhelynek és magyarországi kapcsolatainak. Bitskey István a barokk kori magyar katolikus művelődés feletti kutatások állását ismerteti és értelmezi. Tüskés Anna, akivel 2008 decemberében ismerkedtem meg egy párizsi konferencián, a częstochowai csodatévő Szűzanya-kép magyarországi kultuszát mutatja be. Jerzy Żmudziński a *Mons Clara* Esterházy-plakettjével foglalkozik, amely hibás képaláírással szerepelt a 2007-es versailles-i kiállítás katalógusában. Művészettörténeti kapcsolatokat taglal Ewa Korpysz tanulmánya is, aki a magyarországi fali tabernákulumokat veti egybe a megfelelő itáliai mintákkal.

Fontos szerep jut a kötetben a keleti egyházak művészetének. Michał Janocha és Puskás Bernadett a lengyel és a magyar gyűjteményekben található ikonokat ismerteti. Piotr Krasny azt mutatja be, hogyan hatott Szent István és Imre nyugati ikonográfiája egy ratnói ikonra. Kérdésfelvetése izgalmas módon illusztrálja a történelmi Magyarország és a Lengyel-Litván Unió közötti kapcsolatok sokféleségét.

Az utolsó témakörbe a mecenatúrával és a püspöki reprezentációval kapcsolatos tanulmányok tartoznak. Petneki Áron a 18. századi magyarországi püspöki reprezentáció kérdésével foglalkozik, pedig Gebei Sándor Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspök szerepét mutatja be.

Kulcsár Krisztina Albert Kázmér szász-tescheni herceg (III. Ágost lengyel király fia, 1738–1822) életét és működését mutatja be 1766-os magyarországi helytartói kinevezéséig.

A lengyel-magyar kapcsolatokat kutató, tizennégy éve elhunyt irodalomtörténész, Hopp Lajos (1927–1996) monográfiája, *A magyar-lengyel hagyomány eszméi és változásai a 17. század első felében* soha nem került kiadásra. Kötetünkben a munka zárófejezetét közöljük. Ilyen módon kívánjuk menteni a feledéstől a tudós életművét és utalni, esetleg kapcsolódni próbálunk az általa megkezdett kutatásokhoz. A kiadáshoz Szymon Brzeziński fűzött előszót.

Mint a *Barok* minden számában, itt is közlünk kiadatlan szövegeket. A *Tanúságtevés Bogdański úr ellen a királyi borok ügyében 1682* (Świadectwo przeciwko P. Bogdańskiemu o wina królewskie kupowane na Węgrzech w 1682 roku) felfedezője és ismertetője Piotr Jamski. Reméljük, hogy a szöveg értékes forrása lehet a kereskedelem és a lengyel-magyar gazdasági kapcsolatok történetét vizsgáló szakembereknek.

A recenziókat tartalmazó rovatban Anna Czarniecka mutatja be II. Rákóczi Ferenc és Elżbieta Sieniawska levelezésének kritikai kiadását (Budapest, 2004).

A tudományos krónika két konferenciáról számol be, az egyik Báthory István, a másik II. Rákóczi Ferenc alakjához kapcsolódott.

A kötetben szereplő utolsó írásban szerkesztőségünk titkára, Jacek Głażewski ismerteti a *Barok* tizenhat éves történetét, különös tekintettel a lengyel-magyar kapcsolatokra.

Szerkesztőségünk nevében azt kívánom olvasóinknak, hogy egész Európában sok haszonnal forgassák kötetünket. Reméljük, hogy a jövőben tovább mélyülnek majd a lengyel és a magyar művelődés kutatásai, amiket Angyal Endre, Jan Białostocki és Hopp Lajos professzorok és mások kezdeményeztek. Emléküknek ajánljuk a *Barok. Historia – Literatura – Sztuka* folyóirat magyar nyelvű különszámát.

Juliusz A. Chrościcki

We are extremely satisfied with the fact that, as the Editorial Board of the semi-annual *Barok. Historia – Literatura – Sztuka* (*Baroque. History – Literature – Art*), we can present this special issue of our periodical to readers knowing Hungarian.

We have issued special editions of *Barok* in Italian, German and Swedish. We have published bilingual issues in cooperation with our colleagues from Ukraine and Lithuania, with texts in Polish and the language of our neighbours. For a long time we have been planning special issues in Netherlandic, Spanish and Czech language, since it is very important for us to reach new readers and gain new authors who could cooperate with us in various research subjects on the European scale. Interdisciplinarity in our periodical requires a lot of efforts.

Barok, published in Polish twice a year, is a periodical founded in 1994 by several well-known scholars from the Polish Studies Faculty and Faculty of History of the University of Warsaw. Its founder and first Editor-in-Chief was Prof. Janusz Pelc, a memorable researcher of early modern literature and culture (the 16th and 17th centuries). After his death, I took over his position. In this, I am assisted by my friends and colleagues from the Editorial Board, where an increasing role is played by young researchers. Our ideas and scientific projects could be realised thanks to great cooperation with Mr. Andrzej Wroński, an enterprising publisher and director of the NERITON Publishing House with its seat at the History Institute of the Polish Academy of Sciences, not far away from the Central Campus of the University of Warsaw. We are open to new research subjects and we invite our authors as well as our future readers to cooperate on preparing dissertations and essays, reviews or a chronicle of scientific events.

Forty five years ago my elder colleague and friend Mariusz Karpowicz, today a retired Professor at the Institute of History of Art of Warsaw University, brought me to a lecture delivered by Dr. Endre Angyal (1915–1976, later a professor) on the community of Baroque culture in Central Europe. A small university room was crowded and stuffy. Despite adverse conditions, the lecture had a great impact on us, because Dr. Angyal on selected examples proved the significance of a broad exchange in the field of literature and art between both our countries. Only in 1972 I was able to read his *Świat słowiańskiego baroku* (*The World of Slavic Baroque*) translated by Jerzy Prokopiuk. A rich interdisciplinary legacy of Prof. Angyal[1] is for us like a form of his last will that we try to fulfill.

[1] Here I will mention only his most important publications: *Barock in Ungarn*. Budapest–Leipzig–Milano, 1948; *A reneszánsz és a barokk Kelet-Európában*. Budapest, 1961; *Die slawische Barockwelt*. Leipzig, 1961 [transl. into Polish: *Świat słowiańskiego baroku*. By J. Prokopiuk, Warszawa, 1972]; see also general studies on the subjects by him: Barok polski i węgierski. In *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*. Red. István Csapláros – Jan Reychman – Andrzej Sieroszewski, Wrocław, 1969, 184–208 [Hungarian version: Lengyel és magyar barokk. In *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk. Csapláros István et al., Budapest, 1969, 211–243]; Manieryzm, sarmatyzm, barok. *Przegląd Humanistyczny*, 1, 1962, 5–13; A lengyel barokk-kutatás útja. *Filológiai Közlöny*, 7, 1961, 1–2 sz., 182–196; Die osteuropäische Bedeutung des Sarmatismus. In *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie*. Réd. György Székely – Erik Fügedi, Budapest, 1963, 501–512; Les contacts est-européens du baroque littéraire hongrois. In *Littérature hongroise – littérature européenne*. Réd. István Sőtér – Ottó Süpek, Budapest, 1964, 169–190.

My equally famous Professor, Jan Białostocki (1921–1988), whom I cooperated with for 24 years, undertook to deliver a series of lectures in the U.S. (for the Wrightsman Lectures), and prepared an enormous theme on history of art and culture: *The Art of the Renaissance in Eastern Europe: Hungary, Bohemia, Poland*. The volume was published in 1976.[2] Earlier, I travelled with him all over Poland, Hungary and Czechoslovakia, taking pictures of churches, castles, and palaces. The journey itself, in his Mercedes, was luxurious, but the hotels we stayed at were plain and the roads very narrow and bumpy. Once, I had to do an emergency repair on the exhaust pipe somewhere in a roadside ditch in Slovakia, since leaks in the exhaust system made it impossible for us to continue the ride. My task was to mark out particular stretches of the route, to pilot the driver and make a part of the colour slides for his lectures. I still use these photos, transferred to more modern data carrier, when I discuss early modern European art with my students in Warsaw.

From my childhood in ruined Warsaw I remember old people hard of hearing with an ear trumpet or horn, who directed the broad end of their wooden trumpet towards the speaker and the narrow one towards their own ear. Did they hear everything, and – what is more important – did they understand what they heard? Drawing a parallel between then and now, I often wonder whether our voice spreads far and wide? Whether it is all too often hampered by language and community barriers? Let us remind here "The Preaching of St. John the Baptist" (Budapest, Museum of Fine Arts) which shows us that only a few heard the words the Prophet spoke. Pieter Bruegel the Elder depicted people of different social status standing and sitting under trees. A majority of them seems to be deaf to the words of John the Baptist who announces the coming of Christ! At the same time it is a painterly vision of the sermon preached by a rebellious prophet on a river bank, thus outside official sanctuary and traditional place of gathering of the faithful. Jan Białostocki has written a beautiful humanistic interpretation of this painting,[3] but what I had in mind was to make us realize the weakness of our

[2] Jan Białostocki: *The Art of the Renaissance in Eastern Europe: Hungary, Bohemia, Poland*. Oxford, 1976 (*Wrightsman Lectures*, 8). Białostocki's bibliography is compiled by Wanda Wyganowska in: *Ars Auro Prior. Studia Ioanni Białostocki sexagenario dicata*. Red. Juliusz A. Chrościcki et al., Warszawa, 1981, 757–768 and in: *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, 35, 1991, 311–318.

[3] Jan Białostocki: *Pieter Bruegel des Älteren "Bussspredigt des Heiligen Johannes des Täufers"*. Budapest, 1988 [*Bruegel: Keresztelő Szent János predikációja*. Ford. Szántó Tamás, Budapest, 1988].

appeals for international cooperation, interdisciplinarity of research and exceeding of narrow specialties. Not infrequently, its sounds like a voice crying in the wilderness! (Isaiah 40: 3; John 1: 23; Luke 3: 4; Mark 1: 3; Matthew 3: 3). Signing up invitation letters in Hungarian which I do not know, I had a feeling of speaking idly. I wondered who would receive my invitation to cooperate and who would answer to it?

There is no mention about technical troubles and financial problems related to the publication of this issue. Thus, the more so we want to thank all these who contributed to its publication, and especially its Hungarian and Polish authors. They trusted we would not let them down and would publish the issue as planned.

The main contributors are our chief sponsors. The publication is financially supported by the National Cultural Fund of Hungary (Nemzeti Kulturális Alap). It was the Faculty of Humanities of the Eötvös Loránd University in Budapest, and especially the Department of Medieval and Early Modern Hungarian History, headed by Prof. Ildikó Horn. We were also assisted by the Institute of History of the University of Warsaw. A symbolic subsidy was offered by Prof. Włodzimierz Lengauer, the pro-vice-chancellor for scientific research and international cooperation at Warsaw University, the biggest university in Poland. We have also received a special subsidy from the Warsaw University Foundation, headed by Prof. Hubert Izdebski who contributed to the creation of the impressive building housing the Library of Warsaw University. Finally, not enough can be said about the valuable assistance of the Hungarian Cultural Institute in Warsaw, especially on the part of the Institute's assistant manager Krisztina Jerger.

Our young colleague editor Szymon Brzeziński (Institute of History of Warsaw University), a disciple of Prof. Urszula Augustyniak, was the initiator of the present issue and through his contacts he collected a major part of the articles and essays written by Hungarian authors. He also undertook to do editing work and coordinate the efforts. We were advised by Prof. Áron Petneki, a visiting lecturer at Warsaw University (Department of Hungarian Studies). Finally, we have managed to collect 23 texts by Polish and Hungarian authors, both eminent historians interested in the history of Polish-Hungarian relations, and representatives of a younger generation.

The Hungarian issue of *Barok* opens with the articles by Dr. László Tapolcai on Hungarian and Polish ethnogenetic myths, with special attention paid to their transformations in the 17th century, and by Dr. Péter Király on close musical relations between both our countries in the 16th and 17th centuries. There is a group of articles about how Poles and Hungarians perceived each other in the 16th and 17th centuries and about Hungarian topics in Polish publicistics and literature at that time. Szymon Brzeziński writes on criticism of king Stephen Báthory in political journalism during his reign in Polish-Lithuanian Commonwealth, while essays by Prof. György Gömöri and Dr. Noémi Petneki are devoted to Hungarian themes in works by Polish Baroque writers: Jan Andrzej Morsztyn and Wacław Potocki. Two texts are about education and teaching – on educational system of

aristocracy in Transylvania writes Prof. Ildikó Horn, while Prof. János Kalmár brings up the question of Hungarian magnate elites of the 17th century.

The next clearly distinguishable theme is Roman-Catholic culture and piety with special consideration of the role played by the Jasna Góra Sanctuary and its Hungarian relations. Prof. István Bitskey presents and comments upon the state of research into Hungarian Catholic culture of the Baroque times. Dr. Anna Tüskés, whom I met at a conference in Paris in December, 2008, describes the cult of the miraculous painting of the Madonna from Częstochowa in Hungary. Jerzy Żmudziński deals with a silver votive plaque of the Esterházy family which was (incorrectly) described in the Versailles exhibition catalogue in 2007. Also Ewa Korpysz writes about artistic relations, namely she recalls stone wall tabernacles from Hungary and their Italian models.

An important place in the issue is occupied by the subject of art of Eastern Churches. Rev. Professor Michał Janocha and Dr. Bernadett Puskás discuss the icons from Polish and Hungarian collections. Prof. Piotr Krasny presents the influence of St. Stephen and Emeric Western iconography on the icon from Ratno which reveals in a very interesting way how various were the grounds of cultural relations between Hungary and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

The last thematic unit consists of essays that deal with bishops' patronage and representation. In his study, Prof. Áron Petneki discusses the question of representation of Episcopal power in 18th-century Hungary. Prof. Sándor Gebei describes the role of Bishop of Eger Károly Eszterházy (1725–1799).

Krisztina Kulcsár recalls the life and reigns of Prince Albert Casimir August of Saxony, Duke of Teschen (1738–1822), a son of King Augustus III of Poland, to the time he was made governor of Hungary in 1766.

Prof. Lajos Hopp, a literature historian, interested also in Polish-Hungarian relations, who died 14 years ago (1927–1996), prepared once his work *Changes of Polish-Hungarian Ideas and Traditions in the First Half of the 17th Century* (*A magyar-lengyel hagyomány eszmei és változásai a 17. század első felében*), to be published but, as it happened, it never was. Now, we are presenting its final fragment. In this way, we want to recall the legacy of Prof. Hopp and refer to his research. The publication is preceded by an introduction by Szymon Brzeziński.

As usual, we include a section devoted to unedited works. This time it is a text entitled *The Testimony to royal wines against Mr. Bogdański 1682*, found and commented upon by Piotr Jamski. We hope that it could prove to be useful to historians interested in the history of Polish-Hungarian commerce and economic relations.

The section of reviews includes one, by Dr. Anna Czarniecka, of an edition of letters between Francis II Rákóczi and Elżbieta Sieniawska (Budapest, 2004).

The chronicle of scientific events presents accounts from two conferences: on Stephen Báthory and Francis II Rákóczi.

The closing text of the issue was written by Dr. Jacek Głażewski, the secretary of our Editorial Board, who presented the 16-year-old history of our *Barok*, with special emphasis put on the subject of Hungarian-Polish relations.

Wishing our readers from all over Europe satisfaction from the lecture of the present issue, in the name of the Editorial Board and my own I would like to express my hopes to extend research into our cultures initiated by, among others, Professors Endre Angyal, Jan Białostocki and Lajos Hopp. We dedicate this special issue of *Barok. Historia – Literatura – Sztuka* to their memory.

Juliusz A. Chrościcki

Tapolcai László
Budapest

„A ma kemény nyaku és kevély sciták", a „jó magyarok" és a szarmaták. A szkíta eredettan változásai Magyarországon a középkortól 1664-ig, valamint lengyel párhuzamai a vandáloktól a szarmatákig

A magyarok eredetét felidéző történeti hagyomány egyik sarkalatos pontja a modern történetírás előtt az volt, hogy a magyarok Szkítiából származtak, ugyanonnan, ahonnan Attila hun király is származott. Szkítia fogalma a görög antikvitás óta a római koron, a középkoron és az újkoron át folyamatosan változott és változik, a történettudomány, a földrajztudomány, a nyelvészet egyaránt foglalkozott és foglalkozik vele.

Ebben a rövid írásban azonban nem a szkíta eredetre vonatkozó mai irodalom ismertetésére vállalkozom, inkább röviden áttekintem a magyarság szkítiai eredetével foglalkozó fontosabb középkori és kora újkori forrásokat, néha rövidebb kitérőket téve a korabeli lengyel történetírás párhuzamos fejleményeihez, majd részletesebben elemzek három különböző szerzőtől származó, különböző céllal készített, különböző terjedelmű és műfajú alkotást, amelyeket összeköt a keletkezés ideje. Bár a korszak sem érdektelen, amelyben e művek megszülettek, a szerzők személye is érdekes lehet: Zrínyi katolikus volt, Nádasdy evangélikus környezetben nevelkedett, felnőtt korában katolizált, Nadányi református lelkész volt. Mindhárman kiemelkedő tudású, széles látókörű emberek, – közülük ketten rövid időn belül különleges körülmények között erőszakos halált haltak – e rövid tanulmányban mégis inkább magukra az alkotásokra összpontosítom vizsgálataimat, mivel éppen ebben az időszakban, az 1660-as évek elején, a vasvári béke ellőtt, új állomáshoz ér a szkítiai eredettel kapcsolatos hosszú folyamat. Úgy tűnik, hogy éppen akkoriban, a 17. század közepén jelentősen megváltozik a magyar értelmiség egy részének a Szkítiából származó ősökről alkotott képe.

Bevezetésképpen el kell mondanunk, hogy a római birodalmat szétromboló népvándorlás korától kezdődően kialakult új területi-politikai egységek, a hosszú, bonyolult, néha megszakadó, néha egyenletesebben haladó folyamatok eredmé-

Szymon Brzeziński
Varsó

Mi nem akarunk az ő erdélyi emberei lenni. Báthory István alakja a királyellenes publicisztikában

Báthory István lengyel királlyá választását dicsőítő beszédekkel ünnepelték, amiknek szerzői csupa hasonlóságot véltek felfedezni az új uralkodó személye révén összekapcsolódó két ország között. A Báthory-pártiak propagandahadjárattal igyekezték áthidalni az interregnum és a királyválasztás idejének politikai megosztottságát. Sokszor visszatértek arra, mennyire hasonló a két nép lelki alkata, „szokásai és törvényei", s ilyen módon új fejezet kezdődött a lengyel-magyar *conformitas* toposz történetében, amely „mindenkit kibékíteni és az országokat megerősíteni"[1] volt hivatott. Ez az eszme a későbbi nemzedékekre is befolyással volt, sőt, hatása alól a történészek sem vonhatták ki magukat. Ha kísérletet teszünk arra, hogy összefoglaljuk a király lengyelországi uralmáról alkotott véleményeket, problémát jelenthet az is, hogy a fennmaradt királypárti és királyellenes szövegek egymáshoz képesti aránya nagyon különböző. Úgy tűnik, mind az a tény, hogy a forrásanyagok többsége panegyricus, mind az, hogy a történetírás hagyományosan pozitív színben tünteti fel Báthoryt, hosszú ideig azt eredményezte, hogy a véleményalkotók nem tekintették olyan fontosnak uralkodásának ellentmondásos voltát, ami különben gyakran felmerült.

Jelen tanulmányomban azokat a szövegeket szeretném közelebbről megvizsgálni, amelyek negatív fényben tüntetik fel Báthory István alakját. Célom azonban nem csupán a bennük megtalálható érvek egyszerű összevetése. A szövegekben felhozott vádak jelentősége nő, ha az uralkodó cselekedetei elleni tiltakozás lehetőségeiről folytatott, Lengyelországra és Európára is kiterjedő vita részeként szemléljük őket. A kutatók sok figyelmet szenteltek a Báthoryra vonatkozó (elsősorban az őt dicsőítő és a neki dedikált) irodalmi alkotásoknak.[2] Arra is nemegyszer

[1] Poselstwo Stefana Batorego do senatorów i szlachty. In *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*. Wyd. Włodzimierz Stanisław DE BROEL-PLATER, t. 3, Warszawa, 1858, 179. Vö. HOPP Lajos: *Az „antemurale" és „conformitas" humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*. Budapest, 1992, 132–161.

[2] Juliusz NOWAK-DŁUŻEWSKI: *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*. Warszawa, 1969; Uö: *Bibliografia staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej (XVI–*

rámutattak, hogy a királyellenes művekről nem rendelkezünk elegendő információval.[3] Az újabbkori történetírók közül Maciej Ptaszyński elemezte a danckai háborúról keletkezett német nyelvű szövegeket.[4] A nemesség Báthoryhoz való viszonyáról az országgyűléseken (szejmeken) és a területi gyűléseken (szejmikeken), valamint Báthory István parlamentáris politikájáról Ewa Dubas-Urwanowicz írt.[5] Nemrég Horn Ildikó foglalkozott tanulmányában a Báthory által megteremtett uralkodóképpel, királyi reprezentációval és propagandával.[6] A szerző többek között észreveszi a király küldetéstudata és uralkodói ideálja, illetve országainak politikai valósága között feszülő ellentétet.[7] Úgy tűnik, ez a nézet kiegészíti a történészeknek azt a korábbi véleményét, miszerint István király nem találta fel magát túlságosan a Respublika államrendszerében, amit valószínűleg nem is értett meg teljesen, és ez eredményezte belpolitikai melléfogásait.[8] Itt nem részletezem a Respublika és Erdély közötti strukturális különbségek kérdését, inkább arra a publicisztikára összpontosítok, amely a Báthory-korszak minden bizonnyal legádázabb politikai vitája, az ún. Zborowski-ügy kapcsán keletkezett. Egyes kutatóknak feltűnt, hogy már az 1582-es szejmen volt király- és kancellárellenes párt.[9] Többen észrevették, hogy a Zborowski-ügy volt az az esemény, amely negatív színben tüntette fel Báthory uralkodását, és a királyban karizmatikus uralkodót látó népszerű Báthory-képpel ellentétes „sötét legenda" alapjául szolgált.[10] A Zborowski-testvérek, akik korábban támogatták Báthoryt a lengyel korona megszerzéséért folytatott törekvéseiben, uralkodása idején nem kaptak

XVIII w.). Warszawa, 1964; Gömöri György: Báthory István lengyel király alakja a korabeli költészet tükrében. In uő: *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*. Budapest, 1999, 87–107; Csorba Tibor: *A humanista Báthory István*. Budapest, 1944; Veress Endre: *A történetíró Báthory István király*. Cluj-Kolozsvár, 1935. Vö. legutóbb ebben a témában: Simone di Francesco: *Mit Stefana Batorego w literaturze polskiej*. Tłum. A. Krasnodębska – K. Stecka, Katowice, 2007.

[3] Juliusz Nowak-Dłużewski: *Okolicznościowa poezja*, 182, 198.

[4] Maciej Ptaszyński: *Obraz wojny króla Stefana Batorego z Gdańskiem w świetle niemieckojęzycznej publicystyki*. Warszawa, 2002 (szakdolgozat, Varsói Egyetem Történeti Intézete; vö. Uő: Kto tu rządzi? Spór między Gdańskiem a Stefanem Batorym o charakter władzy w szesnastowiecznej Rzeczypospolitej. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 47, 2003, 89–104.

[5] Ewa Dubas-Urwanowicz: Król i szlachta na sejmach batoriańskich. Konflikty i kompromisy. In *Między monarchą a demokracją. Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*. Red. Anna Sucheni-Grabowska – Małgorzata Żaryn, Warszawa, 1994, 143–169.

[6] Horn Ildikó: Báthory István uralkodói portréja. In *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó, Budapest, 2008, 363–400.

[7] Uo., 371.

[8] Ewa Dubas-Urwanowicz: *Król i szlachta*, 144–145, 150, 163 és az ott idézett irodalom; Jan Dzięgielewski: *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*. Pułtusk, 2003, 169 kk. (Báthory belpolitikája és a szejmről alkotott véleménye); Uő: Stan szlachecki w życiu publicznym Rzeczypospolitej w pierwszym stuleciu po unii lubelskiej. In *Tradycje polityczne dawnej Polski*. Red. Anna Sucheni-Grabowska – Alicja Dybkowska, Warszawa, 1993, 85–86; Leszek Kieniewicz: *Senat za Stefana Batorego*. Warszawa, 2000, 150–152, 165.

[9] Ewa Dubas-Urwanowicz: *Król i szlachta*, 155 kk.

[10] Władysław Konopczyński: *Dzieje Polski nowożytnej*. Warszawa, 1999, 193; vö. Maciej Ptaszyński: *Obraz wojny*, 19–20.

olyan részt a hatalomból, mint azt ezek után várták volna. Politikájában és szövetségkötéseiben a király következetesen Jan Zamoyskira, ill. – a Litván Nagyfejedelemség területén – a Radziwiłł-család tagjaira támaszkodott. A Zborowskiak ellen szólt továbbá Samuel Zborowski fej- és jószágvesztésre ítélése, amelyre azért került sor, mert a nemes 1574 február 25.-én a király személye közelében követett el emberölést. Báthory uralkodását a kikristályosodó pártok közötti ellentét növekedése jellemzi. A király maga döntött úgy, hogy leszámol a Zborowskiakkal: szabad kezet adott Zamoyskinak, aki a sztarosztai feladatkör gyakorlásának ürügyével elfogatta és kivégeztette Samuelt (1584. május 12. ill. 26.), így a bűnügyi történet végképp politikai üggyé kerekedett. A konfliktus viharos finálója az 1584–1585-os évekre esett, és szejmikbeli ill. szejmi vitákban, valamint az ezekhez kapcsolódó írásos művekben, azaz a Zborowski-tábor kampányának lecsengésében talált kifejezésre.[11] Ezek a szövegek lehetővé teszik, hogy ellenfelei látószögéből vegyük szemügyre a király alakját, elvonatkoztatva pedig a kívülről jött uralkodó mint politikai ellenfél képét is.

A Samuel Zborowski kivégzése után keletkezett írások negatív főszereplője kétségkívül Jan Zamoyski. A Samuel elfogatásáról, raboskodásáról és kivégzéséről szóló színes leírásokban a kancellárnak jut a zsarnok szerepe, ő a zsarnoki hatalom számos attribútumával felruházott politikus.[12] Báthorynak címzett leveleikben a Zborowski-fivérek természetesen nem magát a királyt támadják, hanem Zamoyski eljárása ellen érvelnek: szemére vetik, hogy „makacsul házuk ellen támad", hogy saját magát a monarcha fölébe helyezi, hamis színben tünteti fel a tényeket az uralkodó, a szenátus és az egész Respublika előtt.[13] A közvetlenül a király személyével kapcsolatos vádak akkor jelentek meg, amikor az ügy az országgyűlést megelőző területi gyűléseken került tárgyalásra. A fellépések igazi célja világos: a kancellár ellen irányuló támadás egyúttal a királyi politika elleni tiltakozást is jelenti. Ez az általánosítást többek között a kancellár „királyi diadémjával" kapcsolatos metaforák, hatalmát ill. a közte és a Báthory-család között létrejövő házassági kapcsolatokat ért bírálatok teszik lehetővé.[14] A királyellenes hangnem a legtisztábban Krzysztof Zborowski híres beszédében érhető tetten, amely az 1584-es proszowicei szejmiken hangzott el. Érdemes közelebbről is megvizsgálnunk a beszéd retorikai felépítését. Kiindulópontja az, hogy a beszélő

[11] Az ide vonatkozó bőséges szakirodalomból csak a következő pozíciókat említem itt meg: Stanisław Grzybowski: *Król i kanclerz*. Kraków, 1988, 69–73; Wojciech Sokołowski: *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*. Warszawa, 1997, 109 kk.; Sławomir Radoń: Kilka uwag w sprawie Samuela Zborowskiego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*, 714, z. 77, 1985, 37–51.

[12] Szymon Brzeziński: Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.). In *Społeczeństwo staropolskie. Seria Nowa*, t. 1: *Społeczeństwo a polityka*. Red. Iwona Dacka-Górzyńska – Andrzej Karpiński, Warszawa, 2008, 326–339.

[13] List Andrzeja Zborowskiego marszałka nadwornego do króla Stefana. In *Pamiętniki do życia i spraw Samuela i Krzysztofa Zborowskich*. Wyd. Żegota Pauli, Lwów, 1846, 116–118; List Jana Zborowskiego kasztelana gnieźnieńskiego do króla Stefana, uo., 119–121.

[14] *Pamiętniki do życia i spraw*, 129–135.

hallgatótáborának tagjaival azonosítja magát, hogy hitelessé tegye alakját előttük. Ebben az összefüggésben mutatja be aztán saját sérelmét és az őt ért alaptalan gyanúsításokat.[15] Közös célt tűz ki hallgatósága elé: mindenért harcolniuk kell, védekezniük kell a zsarnok ellen: „nem arról (beszélek), amit régen és nem kis nehézségek árán kellett eldöntenünk, ti. hogy milyen királyt válasszunk, hanem (quod maius) arról, hogy ezt az már megválasztottat, ezt az in officio lévőt miképpen tudnánk markunkban tartani".[16] A jogtalanság legfőbb oka tehát a király. Ezután következik az érvelés retorikai előkészítése, az aktuális konfliktussal homlokegyenest ellenkező múltkép bemutatása:

> Őseink [...], maguk között, nagy sietséggel, lovukról szinte le se szállva hozták meg és zárták le a constitutiókat, az összes tanácskozást és törvényt, amiknek köszönhetően a mi szerencsétlen korunkig a tyrannusoktól biztonságban és becsületben leledztünk. Una mens, unus animus, unum velle, unum nolle volt ezekben az időkben; mindenki csak a Respublica javát tartotta szem előtt. A Corpus Reipublicae egy és oszthatatlan volt [...] gondolatuk szeplőtelen, mens recti unumquemque securum reddebat azon királyok fenyegetései ellen, akik ad oppresionem aspirabant [...]. Szabad szívet, le nem ragasztott, meg nem vásárolt szabad szájat, célhoz érő és a szabadság, az ősi kiváltságok védelmére kész kezet vittek magukkal a szejmikekre, a gyűlésekre és a *rokos*okra.[17]

> Przodkowie naszy [...] sami między sobą konstytucye, naradzenia wszelkie i prawa też, za którymiśmy aż do tych czasów nieszczęsnych naszych bezpieczni i z poczciwościami swymi od tyranów siedzieli, z wielkim pospiechem, a prawie z koni nie zsiadając odprawowali i zamykali [...] Była una mens, unus animus, unum velle, unum nolle; jedno ci wszyscy, co jest dobrego Rpltej, upatrowali. Corpus Rpcae całe a nierozerwalne [...] myśl ich niepokalana, conscientia, mens recti unumquemque securum reddebat przeciwko groźbom królów tych, którzy ad oppresionem aspirabant [...] Serce swobodne i niezalepione usta wolne i nieprzejęte, rękę dotarczywą i gotową do obrony wolności i swobód ojczystych sobą na sejmiki, schadzki i rokosze przynosili.[18]

Ennek az autosztereotípiának az a rendeltetése, hogy élénkebb színekkel fesse le a jelent, a király tetteit, illetve az, hogy az általános egyetértés ábrázolásával megnyerje a hallgatókat, akik közül sokan a közhangulat lecsillapítása mellett voksoltak.[19] A bajok eredője a király, akinek az alattvalói nem szolgálnak egyetértésben, tehát nem bíznak benne, ami pedig szélesre tárja az ajtót a fenyegető zsarnokság előtt.[20] A Respublika eltévelyedésének képét Zborowski akkor festi

[15] Wotum Pana Krzysztofa Zborowskiego na sejmiku w Proszowicach Anno Domini 1584. In *Dyaryusze sejmowe r. 1585*. Wyd. Aleksander Czuczyński, Kraków, 1901 (*Scriptores Rerum Polonicarum* [a továbbiakban: SRP], 18), 367–368.

[16] Uo., 369.

[17] *Rokosz* (ejtsd rokos): a királlyal szembeni engedetlenség kimutatásaként funkcionáló nemesi gyűlés vagy királlyellenes felkelés. A kifejezés magyar eredetű, Rákos mezejének nevéből keletkezett (a ford.).

[18] *Wotum*, 369.

[19] Vö. a *szejmiki* határozatait: *Dyaryusze sejmowe r. 1585*, 354, 359–360; Ewa Dubas-Urwanowicz: *Król i szlachta*, 160.

[20] *Wotum*, 370.

a legharsányabb színekkel, amikor megnevezi a bűnöst, vagyis Zamoyskit.[21] Hosszabb eszmefuttatásban mutatja be a királynak az államon belül elfoglalt helyét:

> [...] conditionale pactumunk van nekünk a mi urainkkal [...], hogy meddig érjen az ő hatalmuk s a mi engedelmességünk. Korlátozott ugyanis az ő potentiájuk, s a mi engedelmességünk és kötelezettségünk is; rázza a kötelet, ha akarja, kössön kardot, ha neki úgy tetszik, mondja csak: Volo esse nec pictus non fictus; úgysem jut semmire.

> [...] mamy conditionale pactum z pany naszemi [...], jako daleko władza ich, a posłuszeństwo nasze rozciągać się ma. Ograniczona jest bowiem potentia ich i posłuszeństwo i powinność nasza; niech potrząsa powrozem jako chce, niech sobie szable poprawuje, jako raczy, niech mówi: Volo esse nec pictus non fictus; wszystko mu to nie pójdzie.[22]

Az uralkodóra kiszabott korlátozások a király saját kötelezettségei (koronázási eskü), amiket tudatosan vállalt. Nem „szórhatja a jogot, mint a pénzt", másképpen „meg kell inteni", majd büntetést kell rá kiszabni. A politikai közösség és az általa megtestesített értékrend képét a szerző azért használja, hogy megmutassa, mennyire különbözik az idegen király szándékaitól és szokásaitól:

> Azt mondja, nem akar rex pictus lenni, de tudja meg azt is, hogy mi nem akarunk az ő erdélyi emberei lenni, in quos ira et furore debacchari ott a hegyek túloldalán lehetett néki, amíg csak tehette, és itt, nálunk is megteheti, ameddig ezt törvényeink megengedik. Ezekkel a törvényekkel egyetértésben uralkodtak a mi szent és híres királyaink, akik nemcsak hogy sacrosancte betartották szabadságainkat, hanem még újabbakat is adtak, mégsem gondolták magukról, hogy reges ficti essent [...].

> Mówi, że nie chce być rex pictus; ale i to niech wie, że my mu nie chcemy być Siedmiogrodziany, in quos ira et furore debacchari tam za górą jemu było wolno, póki mu się zdało, i tu u nas, póki mu tego prawa dopuszczają. Za tymże prawem oni święci a sławni królowie nam królowali, którzy i swobód naszych nie tylko sacrosancte przestrzegali, ale i przyczyniali nam ich, a nie rozumieli tego o sobie, aby reges ficti essent [...].[23]

Az első interregnum korából származó toposz, a királynak a fogadó ország törvényeihez és szokásjogához történő „adaptációja" köszön itt vissza, ami miatt az uralkodónak el kell vetnie régebbi kormányzási gyakorlatát.[24] Erdélyt a szerző itt olyan államnak mutatja be, amelynek zsarnoki rendszere az országban fennálló körülményekből fakad. Ez a tény a Tündérkertet Moszkvával, Törökországgal, Moldvával és Havasalföldel helyezi egy sorba.[25] Báthoryt a szerző „novi honoris

[21] Uo., 371–372.

[22] Uo., 372.

[23] Uo., 372–373.

[24] Vö. Szymon Brzeziński: *Tyran i tyrania*, 299–301; 311; Igor Kąkolewski: *Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia*. Warszawa, 2007, 270 kk.

[25] Vö. Bartosz Paprocki Báthory-ellenes kirohanásait: „rabok"„a moldvaiak, az oláhok, a szerbek, állítólag a magyarok is", a király pedig Lengyelországból is „Moldáviát vagy Transalpiniát" akart faragni. Bartosz Paprocki: *Upominek albo Przestroga zacnemu Narodowi Polskiemu*. In

filius"-nak nevezi.[26] Az Erdélyben született király mintegy „örökli" az államszabadság hiányát, innen Zborowski ötlete, hogy Báthoryt a „szabadság szabad királyságá"-nak uralkodói szerepére kell nevelni:

> Olyan királyunk van, aki hiszem, hogy minden tulajdonságában és erényében királyi, ám in libertate aurea neque natum neque educatum. Maga is sub iugo servitutis született, s úgy is élt in servitute, azután, mihelyst dominari coepit, servis dominabatur: s mégis hányszor felhozakodik nomine libertatis, amelyről [...] nemrég még alig tudott valamit, ezért is ignoti nulla cupido [...].
>
> Mamy króla, acz wszystkich przymiotów i cnót wierzę, że królewskich, ale in libertate aurea neque natum neque educatum. Urodził się sam sub iugo servitutis: a tak in servitute żył, potym skoro dominari coepit, servis dominabatur: a tak trzeba mu już nomine libertatis często nacierać; o której [...] niedawno mało wiedział, przeto też ignoti nulla cupido [...].[27]

Ez a szakasz enyhít a királyellenes fellépés hangnemén: Báthorynak „inkább gyeplőre mint sarkantyúra" van szüksége. A király szigorú „megintése" a féktelen zsarnokság terjedését hivatott meggátolni, „hogy [...] meglássa, nem magyarok, hanem lengyelek felett királykodik" („aby [...] w tym się obaczył, że Polakom a nie Węgrom króluje")[28]. A fővádak azonban nem halványítják el az egész beszéd végkicsengését. Zborowski sok figyelmet szentel az idegenkérdésnek. A magyarok vásárlás és birtokadományozás révén növelik vagyonukat, kiszipolyozzák a királyi kamarát, a Respublika kárára gazdagodnak.[29] A szerző név szerint említi Wesselényi Ferencet: „csak az ő személyére minden esztendőben harmincezer arany megy el a királyi kincstárból".[30] A király „Erdély földjéről jött [...] házanépének" fő jellemzője a fényűzés („pompák", „vigasságok"), ami ellentétben áll korábbi puritán szokásaikkal és szerény vagyonukkal. A szerző Báthory András személye kapcsán is az ifjú pazarló udvari életét és gyakori utazásait emeli ki. Hangsúlyozza, hogy a Báthory-családot házassági kapcsolatok kötik Zamoyskihoz, pedig a kancellár alattvalójuk.[31] Különösen sértőnek érzi, hogy a külföldiek olyan kivételes bánásmódban részesülnek, amilyet Magyarországon nem adnak meg másoknak:

> Innen nemcsak hogy könnyen rájöhetünk, hogy régtől fogva miféle jóakarattal viseltetett irántunk ez a derék magyar nemzet, ámbátor nagy jótéteményeket és segítséget, s mi több még jó királyokat is kapott tőlünk, lengyelektől, de azt is könnyen megláthatjuk, hogy vice versa őkegyelmüknek ezért az emberségért és vendégszeretetért mit kellene mutatniuk. Lépjen csak elő valamelyikük és mutassa meg, melyikük szolgált szívesen a lengyel Koronának! Bár itt, nálunk saját natióbéli királyuk van, s bár oly gazdag királyság emberei ők, hogy azt mondják, náluk temérdek az arany – mondja meg, hogy kiállított-e vajon akárcsak egy lovat is saját költségén a Respublikának.
>
> Skąd nie tylko to łacno poznać, co za dobrej woli z dawna ten cny naród Węgierski przeciwko nam był, który jednak wielkie dobrodziejstwa i pomocy, nawet i króle od nas Polaków dobre mieli, ale i w tym obejrzeć się łacno możem, co vice versa Ich Mci też za ludzkość i hospitalitatem okazować im powinni. A na to niech który wystąpi z nich i to pokaże, który się tak chętnie Koronie tej popisał, choć tu u nas króla nacyej swej mają, choć ludźmi tak bogatego królestwa są, że u siebie o wielu złota powiadają, aby w tych wszystkich potrzebach [...] miał nawet osadzić na swą szkodę Rpltej konia.[32]

A magyarokat tehát felfuvalkodottság és hálátlanság jellemzi, amiért Isten büntetése sújtja őket: „vendégek a saját szemétdombjukon", mivel idegenek foglalták el földjüket. A vádlistát a magyarok által elkövetett erőszaktevések, emberölések és lopások tetőzik be. A megoldást csak a betelepültek elkergetése jelentheti.[33]

A királyra és magyar környezetére vonatkozó szakasz központi helyet foglal el Zborowski beszédében. Utána a szónok elsöprő támadást intéz Zamoyski ellen, akit a zsarnok minden hagyományos attribútumával felruház. Érvelésmenetében három fontos problémát domborít ki: gátat kell szabni a király túlkapásainak, le kell számolni a fajtájabeliekkel, végül – ezt a részt fejti ki a szónok a legrészletesebben – meg kell szabadulni a rossz eredőjétől, vagyis magától a kancellártól, a „Zamoiski Nerótól". Az idegenkérdés volt az a probléma, amely a területi gyűlés határozataiba is bekerült. Wesselényi lanckoronai ügyének ill. Báthory András miechówi préposti kinevezésének kapcsán a szejmik résztvevői arra kérik az országgyűlést, hogy „nekünk és nemzetünknek" korlátlan hozzáférést biztosítson a különböző méltóságokhoz.[34] Az idegenek ellen felhozott vádak nem alkotnak elszigetelt jelenséget a régi lengyel vitairodalomban. A zsarnoki uralomnak az európai hagyományban már Arisztotelésznél is megtalálható jellegzetességét olvashatjuk ki belőlük: azt, hogy a zsarnok idegenekkel és bérencekkel veszi körül magát.[35] Az egyeduralom másik hasonló ismérve az erőszakhoz folyamodás – ezt az elvet Zamoyski és a magyarok valósítják meg, a király szemére a szónok azt veti csupán, hogy nem ismeri a politikai viselkedés szabályait. A zsarnoki

Bartosza Paprockiego dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588. Wyd. Jan Czubek, Kraków, 1900, 25, 35–36; vö. Szymon Brzeziński: *Tyran i tyrania*, 340–342.

[26] *Wotum*, 373.

[27] Uo.

[28] Uo., 387.

[29] Uo., 374–375.

[30] Uo., 374.

[31] Uo., 375–376.

[32] Uo., 377.

[33] Uo. Ez annak a topikának a folytatása, amely Magyarország sorsát tanulságos exemplumként alkalmazza, itt azonban a szerző nem rokonszenvezik a magyarokkal. Vö. Janusz Tazbir: Węgry jako symbol i przestroga w literaturze staropolskiej. In uő: *Prace wybrane*, t. 3, Kraków, 2001, 451. A lengyelek 16. századi magyarságképéről lásd Ewa Dubas-Urwanowicz: Swój i obcy w polskiej historiografii XVI wieku. In *Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Historia i historiografia*. Red. Jan Lewandowski – Wojciech Goleman, Lublin, 1999, 66–67 (a negatív vélemények a század második feléből származnak).

[34] *Dyaryusze sejmowe r. 1585*, 354; vö. az *instructio* tartalmát: *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. T. 1: 1572–1620. Wyd. Stanisław Kutrzeba, Kraków, 1932, 103–104.

[35] Vö. Arisztotelész: *Politika*, III. könyv, 9. 4. (1285a); V. könyv, 8. 6–7. (1310b–1311a): (az őrség idegenekből áll, gazdagság, bizalmatlanság, harc a gazdagokkal).

uralom harmadik jellegzetessége a fényűzés, amivel itt Báthory magyar környezetét vádolja a szerző.

Arról, hogy a király magyarokkal veszi körül magát, különböző Báthory életmódjáról szóló feljegyzésekben olvashatunk. A kortársak szerint ez azért történt így, mert a lengyelek nem tanúsítottak iránta tiszteletet.[36] Ezt nemcsak az udvari méltóságokra és a király közvetlen munkatársaira, hanem a szolgákra és a katonákra is vonatkoztatták. A beszámolók megerősítik a hajdúk erőszakoskodására tett panaszokat (Báthory szolgái uralkodása kezdetén hajdúk voltak), amik miatt a lengyelek növekvő gyűlölettel szemlélték ezt a népcsoportot.[37] A nemességnek valószínűleg az sem tetszett, hogy Báthory bizalmas embereire támaszkodott. Az első moszkvai háború idején Bekes Gáspár, a belpolitika terén Jan Zamoyski volt a király bizalmasa. A szemtanúk szerint Báthory uralkodásának egyik fontos jellegzetessége, ha nem célja volt, hogy szorosan együttműködjön kiválasztottaival.[38] Vincenzo Laureo nuncius levelezésében „gyűlöletről" és egy végül szerencsésen meghiúsított párbajról is szó esik.[39] A pápai követ beszámol arról is, milyen sértően beszéltek egyesek a királyról, akit csak „parasztnak" és „töröknek" neveztek.[40] Természetesen figyelembe kell vennünk, hogy a szerző nem különösebben örült annak, hogy a Habsburgok trónigénye nem valósult meg, és igyekezett aprólékosan beszámolni a király környezetének mindenfajta megosztottságáról. A magyar udvaroncok viselt dolgairól külső megfigyelők is írnak, akiket csak alkalmi kapcsolat kötött az udvarhoz.[41] Mindebből arra a következésre juthatunk, hogy bár a Báthory-ellenes és a király külföldi környezete ellen irányuló vádak topikája sokat merített a zsarnoki uralom szokásos jellemzéséből, szerzői mégis valóságos összekülönbözésekre, konfliktusokra építettek. Zborowski szónoklatában ez az érv fontos agitációs szerepet töltött be. A magyarokat teljes bizalmatlansággal kezelő megnyilatkozások megfelelő talajra találtak. Az 1585-ös országgyűlésen egy birtokadományozási ügy miatt Berzeviczy Márton ellen is panaszt tettek a lengyel nemesek.[42] A vádaskodás Báthory halála után sem szűnt meg, amire a Wesselényi Ferencet ért támadások és a Báthory András ellen irányuló 1587-es évi közhangulat szolgáltathatja a példát.[43] Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a magyarellenes vádak egyfajta helyettesítő szerepetet töltenek be abban a helyzetben, amikor a király személye ellen könnyebb közvetett támadást

[36] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár [a továbbiakban: MTAKK], Ms 478/I, 68.

[37] Uo.

[38] Horn Ildikó: *Báthory István*, 366–367.

[39] MTAKK, Ms 478/I, 67, 69, 72, 76–77.

[40] Uo., 54.

[41] Vö. Almut Bues – Ewelina Borg: Warszawa z lat 1574–1582 w zapiskach gdańszczanina Martina Grunewega. *Rocznik Warszawski*, 35, 2007, 175–176.

[42] *Dyaryusze sejmowe r. 1585*, s. 290; MTAKK, Ms 478/II, 486.

[43] MTAKK, Ms 478/III, 574–587; vö. *Dyjaryjusze sejmowe r. 1587. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny*. Wyd. August Sokołowski, Kraków, 1887 (SRP, 11), 29–33, 75, 103, 230; vö. Szymon Brzeziński: *Tyran i tyrania*, 343–344.

indítani. Úgy vélem, pontosan emiatt különbözik a Zborowski köré csoportosuló nemesek írásaiban két ellenfelük, Báthory és Zamoyski képe. A zsarnokság jellemzőinek többségét Zamoyskinak tulajdonítják, ő a főellenség. Annak ellenére, hogy a király és a kancellár ugyanolyan mértékben vett részt a Samuel Zborowski elleni leszámolásban, a Zborowski-párt nyilvános fórumon más és más stratégiát alkalmaz személyük ellen. Báthoryt azzal „mentik ki", hogy nem ismeri a nemesi szabadságok hagyományait; s bár a beszéd hangneme nem hagy kétséget a szerző igazi szándéka felől, a vádak egy része mégis az uralkodó idegen környezete ellen irányul. Krzysztof Zborowski számára azonban ez a taktika sem bizonyult biztonságosnak: az országgyűlési bíróság felhasználta ellene, hogy királyellenes írásokat terjeszt, amikben megkérdőjelezte a zsarnok Báthory koronához való jogát.[44]

A Báthory-ellenes vádak még azokból az írásokból is kiolvashatók, amiknek az volt a feladatuk, hogy megcáfolják őket. Ez történik *Az idegen és a lengyel párbeszédé*-nek esetében is, amely már Báthory halála után keletkezett.[45] A jövevény felsorolja a megboldogult érdemeit és kérdi, miért értékelik olyan negatívan Báthoryt. A lengyel kiemeli a király erényeit, a dialógus hátralevő részében pedig az a szerep jut neki, hogy sorra megcáfolja a beszélgetőtársa által felhozott rágalmakat. A vádak a következők: „bírósági gyűléseken" és „az emberi causák megítélésében" történt „vétkek", „tanácskozás a Korona ellenségeivel", árulás.[46] Olyan panaszt is olvasunk, miszerint a király „saját emberei" közt osztja szét a javakat, tékozolja az ország vagyonát és pénzét. Báthory „szolgáira igen sokat hagyott", „a nemesi szabadságra tört"[47]. A lengyel válaszában úgy fogja védelmébe a királyt, hogy megállapítja: „Övéinek semmi igazán értékeset nem adott, hacsak nem unokaöccsének, érdemes és virágzó ifjúnak [...] a miechówi kolostort." („Swoim nic tak znacznego nie dał, chyba że synowcowi, młodzieńcowi zacnemu a kwitnącemu [...] miechowski klasztor.")[48] A vitát a szöveg szerint az okozta, hogy a király határt próbált szabni a szabadságoknak. Visszatérő rágalom, hogy Báthory támogatta a különféle méltóságokat megszerezni igyekvő honfitársait: „Saját népének embereit hívatta a ti minden ügyetekben, lengyeleket nem engedett a Respublica consultatiójához és hivatalaihoz." („Swego narodu ludzi wzywał we wszystkich sprawach waszych, Polaków do R.P. konsultacji i urzędów nie przypuszczał.")[49] A király „féktelen földijei" a szerző szerint – a jó uralkodó és hitvány szolgái sémának megfelelően – sok kárt okoztak a lengyeleknek.[50] Az ellenérv azt állítja, hogy Báthory uralkodása alatt nagyon kevés magyar telepedett

[44] Sprawa sądowa przeciw Krzysztofowi Zborowskiemu na sejmie warszawskim r. 1585. In *Pamiętniki do życia i spraw*, 158.

[45] *Czudzoziemiecz abo obrazonei cznoti narzekanie (...)*, a varsói Biblioteka Narodowa kézirata – BN II.6607, 2–9.

[46] Uo., 3v.

[47] Uo., 3v–4.

[48] Uo., 4.

[49] Uo., 4v.

[50] Uo., 6.

le vagy házadosott be lengyel családokba, a király pedig „az ő tanácsaik nélkül is boldogult volna, ha ezt mi magunk akartuk volna".[51] Báthory tulajdonságai, amiket a lengyel megcáfol: ellenségei iránti bosszúszomja, heves vérmérséklete és „nehéz hozzáférhetősége". Az ellenfelek érve, hogy a király vitézsége mellett eltörpülnek a belpolitikai mulasztások, ahol „alattvalóit [...] nem tudta megtartani kötelezettségeikben".[52] A párbeszédet a következő jóslat zárja: bár alattvalói most vádakat hoznak fel Báthory ellen, nemsokára megfelelően fogják értékelni, és azt kívánják majd, bárcsak újból ő uralkodna felettük.[53]

Az a Báthory-kép, amely az uralkodót heveskedő, önfejű embernek tartja számon, aki kardjához kap és fogát csikorgatja ellenfeleire, a Zborowski-ügy következményeként jött létre. Mindazonáltal a Zborowski-frakció publicisztikája nem tudta túlharsogni a terjedelmes és sokoldalú királyi-kancellári propagandát. A Báthoryval szembeni kritikus fellépéseket a szakirodalomban gyakran csupán egy partikuláris politikai küzdelem szóbeli lecsapódásának tartották. Nem fér hozzá kétség, hogy valóban ilyen szerepet töltöttek be, ám az összetűzés heve lehetővé tette, hogy az ellenzékiek olyan megfogalmazásokkal éljenek, amik értékesekké válnak számunkra, ha a régi lengyel vitairodalom központi problémáit és kereteit akarjuk meghatározni. Az uralkodót 1584 és 1585 folyamán, majd később halála után ért bírálatok érvelése beleillik az első interregnum idején folyt politikai vita kereteibe. A szerzők hasonlóképpen határozzák meg a királlyal szembeni elvárásaikat, és retorikájuk is hasonló. Az újdonság az, hogy a támadás az első miniszter ellen is irányul, akit a zsarnokság klasszikus kritériumainak függvényében „ismernek fel". E kritériumok egy részét Báthory ellen is felhasználják. Zborowski szavazási beszéde tele van heves érzelmekkel, mégis csak a király esetleges „móresre tanításáról", nem pedig megbuktatásáról esik benne szó. Az uralkodó ellen felhozott vádakból a területi gyűlések határozataiba is bekerült az idegeneknek adható privilégiumok ügye és a nemesek azon kérése, hogy a szejmen ne lehessen magánjellegű vitákat folytatni. Még az uralkodó személyének alapvető kritikája is megengedett, de másképpen kell fogalmazni, ha egyéni fellépésről, anonim röpiratról ill. országgyűlési határozatról van szó. A vita formája arra mutat, hogy az ellenzékiek tudatában voltak korlátaiknak, és hogy különböző módszerekkel próbáltak hatni a nemesi közvéleményre.

Nem tűnik alaptalannak az a kérdés, milyen képük volt ekkoriban egymásról a lengyeleknek és a magyaroknak. A Zborowski-ügy körül fellángoló konfliktus minden bizonnyal remek forrása lehet a sztereotípiák, ezen belül az autosztereotípiák történetének. Az idegenekkel szemben felhozott vádaknak azonban ezúttal valódi hátterük volt – a jövevényekkel szembeni magatartást ugyanis a politikai helyzet határozta meg.[54] A Zborowski-testvérek kampánya azért bizonyult olyan

[51] Uo.
[52] Uo., 4v, 5.
[53] Uo., 8v.
[54] Vö. Ewa Dubas-Urwanowicz: *Swój i obcy*, 71.

sikeresnek, mert vádaskodásuk nem légüres térbe talált, hanem olyan jelenségeken alapult, amiket a nemesi közvélemény aggódva figyelt (a magyarok jelenléte, Báthory kormányzási módszerei). Mellékesen megjegyezhetjük, hogy bár a témáról régebben és újabban is jelentek meg munkák, ezidáig még senki nem írt összefoglaló, a kultúraközi kapcsolatokat szélesebben ismertető monográfiát arról, milyen módon és mértékben voltak jelen a magyarok a lengyel-litván államban Báthory uralkodásának idején.[55] A két első interregnum kora lehetőséget nyújtott arra, hogy a lengyelek alaposan elgondolkozzanak azon, mi a sajátjuk és mi idegen tőlük, ha az uralkodóról ill. a különböző népekről van szó. A királyt körülvevő „idegenek" problémája viszont a későbbiekben a Respublikában állandóan felvetődő témák közé tartozott. Vissza-visszatért a soron következő interregnumok idején, és rendkívül fontos szerepet játszott a Vasa-dinasztia uralkodása körüli vitákban is. A szóban forgó vitát tehát a későbbi királyválasztások problematikájának előfutáraként is tekinthetjük. A nemesi Köztársaság államrendszere miatt az idegen uralkodó kérdésének aktualitása soha nem szűnt meg. Mint láttuk, Báthory István uralkodásának végén sem szűnt meg az az ellentmondás, amelyet a lengyel-litván állam új működési formája, a szabad királyválasztás rendszere szült. Észrevehetjük, hogy a Báthory-ellenes párt érvrendszere ugyanaz, mint az 1572–1573-as vitáké, még azt a kérdést illetően is, milyen viszonyban vannak vagy lehetnek az idegen uralkodó alattvalói királyukkal, illetve hogyan alkalmazkodik (hogyan kell hogy alkalmazkodjon) új országához az ilyen uralkodó. Báthory politikájának megítélésében következetesen visszatér az idegenek hatalmi pozíciójának a kérdése. Elgondolkoztató, milyen könnyen talált meghallgatásra az ilyesfajta vádaskodás, főleg ha mindezt a „barátság retorikájával" vetjük össze. Vajon megítélhető-e csupán a polemikus megnyilvánulások alapján, milyenek voltak a lengyelek Erdélyre vonatkozó tényleges ismeretei? Paradox módon a királyt azok bírálták a legélesebben, akik annak idején megválasztották. A Zborowski-testvérek által felhasznált sztereotípia, amely „természetes" zsarnokságként határozta meg az Erdélyi Fejedelemséget, minden bizonnyal azon alapult, hogy a propagandisztikus művek olvasói felületesen ismerték az ottani viszonyokat. A Kárpátok túloldalán fennálló összetett politikai helyzet hiányos ismeretére utalhat az a tény is, hogy a lengyelek közül többen Magyarországon akartak kiváltságokat szerezni, Pannóniának ugyanis mitikus gazdagságot tulajdonított a közvélemény. A Zborowski-fivérek olyan érveket gyűjtöttek össze, amiknek sikerében biztosak lehettek. Felhasználták azt a korabeli képzetet, amely az

[55] Vö. többek között Adrian de Divéky: Les Hongrois en Pologne à l'époque d'Etienne Báthory. In *Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*. Cracovie, 1935, 105–132; Veress Endre: *Berzeviczy Márton (1538–1596)*. Budapest, 1911; Csorba Tibor: *A humanista*; Leszek Kieniewicz: Sekretariat Stefana Batorego. Zbiorowość i kariery sekretarzy królewskich. In *Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*. T. 4. Red. Anna Izydorczyk – Andrzej Wyczański, Warszawa, 1986, 33–69 (a szerző észreveszi, hogy a magyar titkároknak volt a legnagyobb esélyük arra, hogy feljebb kapaszkodjanak a ranglétrán – négy titkár nevét meg is adja, de egyúttal beismeri, hogy „nem mondhatunk túl sokat a magyarokról" – 55, 58).

uralkodót Törökországgal hozta kapcsolatba (Báthory mint „török"). Hasonló jelenség – népszerű, ám a valóságnak nem mindig megfelelő elképzelések felhasználása – játszódott le a korábban sokat dicsért *conformitas* esetében is. A retorika síkján ez az eszme könnyen a visszájára fordítható volt, azaz a közös kapcsolatok történetét félreértések és hálátlan gesztusok sorozataként is be lehetett mutatni. A király alakjának ellentmondásos tűnik szemünkbe akkor is, ha összehasonlítjuk a csatákban győztes Báthory István korabeli népszerűségét a belpolitikáját érő bírálatok erősödésével.

Természetesen megvan a negatív oldala is annak, ha csak a Zborowski-ügyre összpontosítunk: így bizonyos mértékben csupán pillanatképet kapunk, mégpedig annak a pillanatnak a képét, amelyben a nyilvános vita rendkívüli módon kiélesedik. Véleményem szerint mégis éppen ez a kiélesedés láttatja meg igazán azokat az értékeket, amikért a küzdelem folyik. A Zborowski-ügy utolsó csepp volt a növekvő elégedetlenség poharában, és az ügy kapcsán azok is szóhoz jutottak, akiknek nem tetszett Báthory és Zamoyski politikája. A publicisztika volt az, amely – bár korlátozott mértékben – a zsarnok egyetemes attribútumaival ruházta fel Báthoryt: azzal vádolta meg, hogy erőszakot alkalmaz, bizalmasaira és „rossz tanácsadójára" (Zamoyskira) hallgat, hogy idegenekkel veszi körül magát. Olyan tartós képzeteket és toposzokat hozott létre, mint a Báthory-címer „farkasfogai", amelyek kiszorították az eredeti, helyes „sárkányfog"-mondát.[56] A Zborowski-ügy kapcsán felhozott vádak tartóssá tették a nyilvános vita folytatásának azon módszereit, amik az első interregnum idején váltak ismertté, és ez hatással volt a király személye körüli későbbi ellentmondások mibenlétére.

WE DON'T WANT TO BE TRANSYLVANIANS FOR HIM. STEPHEN BÁTHORY IN ANTI-ROYAL POLITICAL JOURNALISM

Abstract

The article presents the most important accusations against king Stephen Báthory during his reign in the Polish-Lithuanian Commonwealth and immediately after his death. The catalogue of charges against him is presented in relation to the European and Old-Polish tradition of resistance to a ruler. Special emphasis is put on political journalism from the time of the so-called Zborowskis affair (1584–1585). Also at that time criticism of the king was closely related to the opposition against chancellor Jan Zamoyski. A comparison of the catalogues of charges reveals that the polemists treated differently king Báthory and the focus of criticism was directed at Zamoyski who was equipped with main attributes of the tyrant. In case of Báthory such accusations were not made openly – beside the caricatures of the king himself (pamphlets) there was also used a negative stereotype of the "Hungarian *natio*" and belonging to it foreigner ruler. This image consisted of: king surrounding himself with foreigners (his fellow countrymen) and pushing them to offices, avariciousness, soldiers' violence, incompatibility of Polish and Transylvanian political culture.

[56] Vö. Szymon Brzeziński: *Tyran i tyrania*, 316 (a zsarnok állathasonlatokban, főleg az oroszlánnal összehasonlítva); Karol Olejnik: *Stefan Batory 1533–1586*. Warszawa, 1988, 8; Horn Ildikó: *Báthory András*. Budapest, 2002, 10 (a Báthory-címerben szereplő „farkasfogak" panegirikus eredete).

The argumentation (used also after Báthory's death) is similar to, for instance, the discussion during the first *interregnum* (1572–1573). Furthermore, the Zborowskis affair preserved the memory of Báthory as an impulsive and persistent man.

Despite the fact that a majority of the preserved source material relating to Báthory are panegyrics, the presented examples show that in the Polish-Lithuanian Commonwealth in confrontation with a new political system (the introduction of free election) the attitude towards the elected ruler was often far from acceptance. It was seen especially often under the conditions of political crisis and intense debate. In such circumstances the fact of foreign origin of the king and his entourage increased in importance. The course of discussion makes us to reflect on how the public opinion of the Polish-Lithuanian Commonwealth perceived Hungarians, and especially the Transylvanians. "The rhetoric of friendship" from the time of the *interregnum* and Báthory's election was not the only way to speak about Polish-Hungarian relations of Báthory's times. The person of the king and his reign created various tensions and instigated rebellions. The use by the Zborowskis of a stereotype of the principality seen as "natural tyranny" must have been based on superficial knowledge of local relations among the audience of propaganda writings. This poor grasp of the complex political situation on the other side of the Carpathian Mountains is confirmed by the demand for privileges in Hungary, in alleged blaze of wealth and richness. The Zborowskis selected their arguments to make them most effective. They took advantage of a common association with Turkey (Báthory as a "Turk"). Similar measure – the use of common belief not always true – was adopted in the case of the glorified earlier *conformitas* that could have been easily reverted to present the history of mutual relations as a history of mutual misunderstandings and ingratitude. There is also a discrepancy in the king's image when we compare Báthory's contemporary popularity as a victorious king with criticism of his policy in internal affairs.